

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 21.09.2023 Kabul/Accepted: 05.01.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 179-192.

EBÛ HAYYÂN EL-ENDELÛSÎ ve ZEMAHŞERÎ'YE GÖRE BEYÂN: BAKARA SURESİ ÖRNEĞİⁱ

Adem AYDINⁱⁱ, Osman DÜZGÜNⁱⁱⁱ

Öz

Bu çalışmada, Ebû Hayyân el-Endelûsî ve Zemahşerî'nin, Kur'ân-ı Kerîm tefsirinde her ikisinin de hareket ettiği temellere ulaşmak amacıyla bu konuyla ilgili *el-Bahrü'l-Muhîr* ve *el-Keşşâf* adlı eserlerinde bazı ayetlerin belâgate dair yönleri incelenmiştir. Bu makale giriş, müelliflerin hayatları, tefsir ve türleri, beyân ilmi ve sonuç kısımlarından meydana gelmektedir. Çalışmada ayrıca teşbih, istiâre ve kinâye bağlamındaki ayet örnekleri her iki müfessirin bakış açısı ile incelenmiştir. Giriş bölümünde araştırmanın önemi, konu seçiminin nedenleri ve çalışmanın hedefleri ele alınmıştır. Ebû Hayyân el-Endelûsî ve ez-Zemahşerî'nin eserlerinin çevirisi ve bu eserlerin tanıtımı yer almaktadır. Ondaki sonraki bölümde ise dil, Arap dili ve onun Kur'ân bilimleriyle olan ilişkisi, Kur'ân tefsiri ve dilbilimsel tefsiri, belâgat ilmi ile dilbilimsel tefsir arasındaki ilişkiye değinilmiştir. Daha sonra ise, belâgat ilmi tanımlanarak unsurları belirtilmiş ve özellikle beyân ilmi üzerinde durulmuştur. Bakara suresinin ayetlerine dair *el-Bahrü'l-Muhîr* ve *el-Keşşâf* kitaplarında retorik açıdan analitik ve betimsel bir çalışma sunulmuştur. Bu çalışma, dilbilimcilerin Kur'ân'ın anlamlarını açıklamak ve vurgulamak için dilini nasıl kullandığını göstermektedir. Sonuç bölümünde araştırmanın önemli bulguları özetlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Belâgat, Beyân, Tefsir, Ebû Hayyân, Zemahşerî.*

Statement in the Holy Qur'ân According to Abû Hayyân al-Andalusî and al-Zamakhsharî: The Case of Surah Al-Baqarah

Abstract

In this study, Abû Hayyân al-Andalusî and al-Zamakhsharî's incorporation of rhetoric in their works *al-Bahr al-Muhîr* and *al-Kashshâf* to reach the foundations on which they adhere to in the exegesis of the Qur'ân has been examined through the research involving discussion, qualification, analysis and drawing conclusions. This article consists of an introduction, the lives of the authors, exegesis and its types, statement science and conclusions. In addition to some examples from the verses of Surah al-Baqarah will be considered in the study with the perspective of both. The introduction addresses the significance of the research, reasons of choosing the topic, and objectives of the study. Subsequently, there is the translation of the works of Abû Hayyân al-Andalusî and al-Zamakhsharî and the introduction of these works. The subsequent, the relationship between language, the Arabic language and its relationship with the sciences of the Holy Qur'ân, Qur'anic exegesis and linguistic interpretation of the Holy Qur'ân, the relationship between the science of rhetoric and linguistic exegesis is discussed. Later, the science of rhetoric was defined, and its elements were specified, and especially the science of statement was emphasized. Then, a rhetorically analytical and descriptive study of the verses of Surah

ⁱ Bu çalışma yazarın yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

ⁱⁱ Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, e-posta: ademay104@gmail.com, ORCID ID: 0009-0004-1750-0519.

ⁱⁱⁱ Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Mütercim Tercümanlık (Arapça) ABD., e-posta: osmanduzgun@aybu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8666-8543.

al-Baqarah was presented in the books *al-Bahr al-Muhit* and *al-Kashshāf* from a rhetorical point of view. This study illustrates how linguists use the language to explain and emphasize the meanings of the Qur'ān. The conclusion section summarizes the most significant results of the research.

Keywords: Rhetoric, Statement (*al-Bayān*), Exegesis, *Abū Hayyān*, *al-Zamakhsharī*.

Structured Abstract

In essence, language serves as the fundamental medium of communication among living beings. It plays a multifaceted role in conveying beliefs, cultivating tastes, fulfilling needs, disseminating knowledge, and mitigating conflicts. Undoubtedly, it is widely recognized that comprehending life without the aid of language is a formidable challenge. Language, however, extends far beyond the realm of mere vocalization, manifesting itself in diverse forms of knowledge that are intrinsic to the demands of life.

*The study of the Arabic language and Qur'ānic sciences has revealed a profound and intricate relationship between language and the science of exegesis, primarily through the discipline of linguistic exegesis (*lugavî tefsir*). This synergy has not gone unnoticed, as it becomes evident that language scholars have wielded a substantial influence over the interpretation of the Qur'ān. Moreover, some have effectively bridged the divide between religious sciences and linguistic studies, with notable figures like *Abu Hayyan al-Andalusi* and *Abu'l-Qasim al-Zamakhshari* leading the way.*

*Within the framework of this study, we have delved into the foundations of the science of statement (*İlmu'l-beyân*) and its various components, namely, simile (*teşbîh*), metonymy (*kinâye*), metaphor (*mecâz*), and allegory (*istiâre*). It is worth noting that statement science is an integral facet of rhetoric, a field that casts a significant shadow over the exegesis of the Qur'ān. Scholars have adeptly employed the tools of rhetorical analysis to illustrate the inherent beauty and sophistication of the structures embedded within the verses of the Qur'ān.*

180

As we reflect on the profound influence of the Qur'ān, we recognize that it encompasses the Arabic language in a manner that dignifies and elevates it, endowing it with a unique blend of truth and eloquence that sets it apart from other languages. It infuses the Arabic language with a spirit that remains unparalleled in the world of linguistic expression.

Abu Hayyan al-Andalusi, recognized as both a linguistic researcher and a devout exegist of the Qur'ān, adopted a distinctive approach that shed light on the intricate relationship between language and exegesis. In addition to elucidating the perspectives of his predecessors, he skillfully interwove the viewpoints of religious scholars with legal principles, effectively harmonizing them with the insights of linguistic scholars from earlier periods. He offered his support to some and critically appraised, corrected, or excluded the interpretations of others. In several instances, he enriched the exegesis of certain verses with his own unique linguistic perspective. As a result, his exegesis remains a treasure trove of grammatical and linguistic insights, serving as a vital reference for subsequent linguistic scholars and exegists.

*Remarkably, Abu Hayyan's influence transcended his role as a religious scholar, converging harmoniously with his identity as a linguist. This confluence of disciplines was particularly evident in his close affinity with *al-Zamakhshari*, despite the latter's self-identification as a *Mu'tazilite*. Surprisingly, the *Mu'tazilite* perspective did not significantly influence the interpretation of the verses extracted from his book, underscoring the enduring impact of linguistic considerations in the field of exegesis.*

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm, Arap dili için sağlam bir koruyucu, Müslüman olan ve olmayan âlimlerin ilimler ve edebiyatta kaynağı, incileri, derinlikleri ve sırlarıyla saklı bir hazinedir. Belâgat estetiğini, tefsir yönteminin dakik dilsel yöntemle ve Kur'ân-ı Kerim'de kelimelerin büyük bir ilahi özenle oluşturmasıyla irtibat boyutunu ortaya çıkarmak için, bu çalışma yapılmıştır.

Bu çalışmada iki değerli imam, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344) ve Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî'nin (öl. 538 h. 1144 m) *el-Bahru'l-Muhît* ve *el-Keşşâf* adlı eserlerinden istifade edilmiştir. Bu iki kitap, Kur'ân-ı Kerim'in en büyük, en geniş ve en kapsamlı tefsir kitaplarındandır. Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhît* adlı eserinde, irâb âlimleri, müfessirler ve dil bilimci seleflerinin görüşlerini toplayarak onu, ilminin seçkisi ve kültürünün hülasası yapmıştır. *el-Keşşâf* ise, Zemahşerî'nin, mecâz ve belâgata dayanan, Kur'ân-ı Kerim'in tefsiri konusundaki belâgat kitaplarının en büyüklerindedir. Kendisiyle araştırmaların çok olması sebebiyle üzerinde çok durulan ve nahivsel çalışmanın ardından *el-Bahru'l-Muhît* kitabında ilk dikkat çeken husus, Ebû Hayyân'ın Kur'ân-ı Kerim'in tefsirinde "belâgat sözün ve içerdiği anlamların güzelliğidir." şeklinde geçmektedir.

Ebû Hayyân'ın, kendi kitabında nahiv, nahivsel ve sarfsal çalışmaları ciddi manada önemsemesi, Zemahşerî'nin de kitabında belâgat formülasyonunu ciddi anlamda ele almasından ötürü, Kur'ân belâgatinde ikisinin görüşlerinden istifade edilebileceği öne çıkmıştır. Bundan dolayı, araştırmamızın her iki âlimi içerecek şekilde olmasının doğru olacağı düşünülmüştür. Zira ikisinden biri herhangi belagatsal bir hükmü atladığında diğeri onu zikretmektedir. Bu itibarla Ebû Hayyân el-Endelûsî ve Zemahşerî'nin kitaplarında beyân olarak belâgat konusunda dile getirdikleri bazı hususlar etrafında, Bakara suresi örneği ve modelinde bu çalışmada birkaç ayet örneklerimizde çıkarımda bulunmak için araştırmamızın adının "Ebû Hayyân el-Endelûsî ve Zemahşerî'ye Göre Kur'ân-ı Kerim'de Beyan, "Bakara Suresi Örneği" olması kararlaştırılmıştır. Bu çalışmada Kur'ân-ı Kerim'in belâgat boyutu ve dilsel güzelliğinin gösterilmesi ve onlardaki belâgat imgelerini öne çıkarılarak ayetlerde bu dilsel güzelliğin vurgulanmasında Ebû Hayyân el-Endelûsî ve Zemahşerî'nin rollerini belirtmek hedeflenmiştir. Çalışmanın bundan sonraki kısmında müelliflerin hayatları ve adı geçen tefsir kitapları ele alınacaktır.

1. Ebû Hayyân el-Endelûsî

Müslüman müfessir âlimlerinin kaynağından bir nakil vermek için ilmi en pak, dakikliği en titiz ve tebliğde en sağlam olanına gidilmesi gerekmektedir. Ziriklî'nin (ö. 1396/1976) *el-A'lâm* adlı kitabında tanıttığı büyük âlim Ebû Hayyân el-Endelûsî de bunlardan biridir ve şöyle demiştir: "O, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Girnâtî el-Endelûsî el-Ciyânî, en-Nefzi, Esîruddîn, Ebû Hayyân gibi Arapça, tefsir, hadis, tercüme ve dil bilim âlimlerinin büyüklerindedir." Gırnata'nın bir bölgesinde doğmuş ve Malka'ya seyahat etmiştir. Kahire'ye yerleşinceye kadar yer değiştirip görme yetisini kaybettiğinden sonra orada

vefat etmiştir. (ez-Ziriklî, 2002, 7/152). Ebû Hayyân, basiretli bir görüşe, güçlü bir hüccet ve sağlam bir düşünceye sahip olup bunu mezheplere uymada esas almıştır. Belirli bir mezhep konusunda taassub sahibi olmamıştır.(el-Askalanî, 1972, 6/59)

Onun Kitabı *el-Bahru'l-Muhît* sekiz cildir. İ'râb üzerinde durmak isteyenler için ilk referans kabul edilmektedir. Zira bu kitap, tefsirden çok nahive yaklaşmıştır. Kelimelerin lügat manaları, nüzul sebepleri, nâsîh, mensuh, kıraat, belâgat ve fikhî hükümlerden de bahsedilmiştir.

Tefsirinde, Zemahşerî ve İbn Attiyye'nin tefsirlerinden, özellikle gramer meseleleri olmak üzere pek çok iktibasta bulunmuş ve bunları çoğu zaman cevap vererek ve çürütürük eserlerinden istifade etmiştir (Cum'a,2003,s. 94). Ebû Hayyân da hocası İbnü'n-Nakîb'in (öl. 769 h – 1368 m) *el-Tahrir ve Tahbîr li Akevâli Eimmeti't-Tefsîr* kitabından daha çok istifade etmiş ve çokça nakilde bulunmuştur (Abdussemî', 2006, 113-114). "Onun tefsir ilminde yazan en büyük müellif olduğunu zikretmiştir" (Mabed, 2005, s. 136).

2. Ebü'l-Kasım ez-Zemahşerî

Tarihte, marifet ve ilim edinme, imanı güçlendirme konusunda şans ve güçlü iradenin yardımlarına yetiştiği mutlu kimseler bulunmaktadır. Tarih boyunca bununla yükselerek şöhret kazanmışlardır. Onlardan biri de tefsir, hadis, nahiv, dil bilim ve beyân ilminde büyük imam Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ömar el-Harezmi ez-Zemahşerî'dir. Kendisine seyahat edilen, tartışmasız bir şekilde döneminin ilmin öncülerinden olmuştur. Bu eşsiz eserlerden biri de Kur'ân-ı Kerim tefsiri konusundaki eseri *el-Keşşâf*'tir. "Onun benzeri yazılmamıştır" (İbn Halkân, tsz., 5/168). Dünyanın hocası, Harezmi'nin Gururu, "Cârullah Allâme Ebü'l-Kâsım olarak lakap verilmiştir" (el-Kıftî, 1982, 3/268). Mekke'ye –Allah (c.c.) orayı korusun- yolculuk yaptığı belli bir müddet komşuluk yaptığı için ona "*Cârullah*" denilmiştir. Bu isim de kendisine özel bir isim olmuştur (İbn Hallikân, tsz., 5/169).

el-Keşşâf, Kur'ân'ın pek çok ayetindeki icaz yönleri açıklaması, Kur'ân nazminin güzelliği ve belâgatini ortaya çıkarması nedeniyle, kendisi geçilmemiş bir tefsirdir. Birçok ilimde bilgisiyle öne çıktığı için Kur'ân'ın güzelliğini ve belâgatinin büyümesini kimse Zemahşerî gibi açıklayamamıştır. Özellikle Arapça dil bilgisi, şiir bilgisi, belâgat, beyân, i'rab ve edebiyat ilimlerini kapsamasıyla ön plana çıkmıştır. Bu ilmî ve edebî parlaklık, *el-Keşşâf* tefsirine seçkin bir yer kazandırmıştır. Böylece âlimlerin dikkatini çekmiş ve müfessirlerin gönüllerini ona bağlamıştır (el-Hasan, 2000, s. 286).

3. Dil ve Kur'ân Belâgatı

Dil, Allah'ın kullarına verdiği, canlının canlı ile iletişimini sağlamaya yarayan bir vasıta. O, kanaatleri tanıtmaya, zevkleri eğitmeye, ihtiyaçları gidermeye, bilimi yaymaya ve savaşları söndürmeye yarayan bir vesiledir. İşte bu şekilde dil olmadan hayatı anlamının imkânsız olduğu bilinmektedir. Dil, sadece seslerle sınırlı olmayıp hayatın gerekliliklerinin dayattığı ilim biçimlerindedir. Dil, terminolojik olarak pek çok şekilde tanımlanmıştır. Onlar arasından İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) tanımını seçilmiştir. O, şöyle demiştir: "*Her topluluğun*

amaçlarını ifade ettiği seslerdir” (İbn Cinnî, tsz., 1/34). Bu, dilin ayırt edici birçok yönünden bahseden dakik bir tanımdır. İbn Cinnî, ilk önce dilin ses yapısını belirttiği gibi ifadedeki toplumsal işlevini ve düşüncenin taşınmasını da zikretmiştir. Ayrıca bir toplumda kullanıldığını, bu itibarla her kavmin kendi dilinin olduğunu belirtmiştir (Hicâzî, tzs., s. 9). Sapir (öl. 1357 h – 1939 m) ise dili şöyle tanımlamıştır: “Dil, gönüllü olarak üretilen semboller aracılığıyla fikirleri, duyguları ve arzuları iletmenin içgüdüsel olmayan tamamen insani bir yoludur.” (Lyons, tsz., s. 4).

Önemli dillerden biri olan Arapçanın ayrı bir önemi vardır. Zira Allah, Kur’ân-ı kendisine mahsus olanların Arapçası ile indirerek Araplara ve onların dillerine şeref kazandırmıştır. Ümmet de şerefli olanı korursa, özgürleşir ve onurlanır. Böylece Allah, insanlığa sevgi, merhamet, adil davranışlar ve evrensel değerleri öğretmek amacıyla Peygamber Muhammed'e (s.a.v.) risaletle mükellef kılmış; ona, kitaplar aracılığıyla ilahi bilgileri insanlığa ulaştırma görevini vermiştir. Bu kutsal sorumluluk, peygamberimize, insanların ruhsal rehberi olma yükümlülüğünü yükleyerek, toplumun manevi ve etik gelişimine önemli bir katkı sağlamıştır. O'na Kur’ân-ı Arapça olarak indirerek Arapları dilleri, toprakları ve insanlarıyla şereflendirmiştir. Bu büyük bir şereftir. Peygamber (s.a.s), şöyle demiştir: “Arapları üç şey için sevin, çünkü ben Arabım, Kur’ân Arapçadır ve cennet ehlinin sözleri Arapçadır” (İbnu'l-Mulakkin, 1411, 5/470).

Dilin, din ilimleriyle olan derin ve kuvvetli bağı, her dinin özgün bir dil kullanmasını sağlamaktadır. Örneğin, Yahudilik İbraniceyi, Hristiyanlık Latinceyi, ve İslam ise Arapçayı kendi dili olarak benimsemiştir. Bu dilsel çeşitlilik, dinlerin kutsal metinlerini anlama ve yorumlama sürecinde dilin kilit bir role sahip olduğunu vurgular. Dil, din ilimleriyle sadece yüzeysel bir ilişki kurmakla kalmaz, aynı zamanda bu ilimlerin temeli ve iletişim aracı olarak da önemli bir konuma gelir. Arapça, özellikle İslam dini ilimleriyle sıkı bir bağa sahiptir ve bu bağın en önemli yansımalarından biri tefsir ilmidir. Tefsir ilmi, dilbilimsel tefsir yoluyla Arapça dili ve Kur’ân-ı Kerim arasında derinlemesine bir bağ kurarak, bu kutsal metni anlama ve yorumlama sürecinde kılavuzluk eder. Bu sayede Arap dili, İslam dünyasında ilim ve maneviyatın birleşim noktasını oluşturarak, dinin derinliklerine inen bir anahtar rolü üstlenir.

Terim manası olarak **tefsir**; âlimler, tefsir için bir tanımlı bulmak için çeşitli çalışmalar yapmışlardır. Bu âlimler arasında Zerkeşî (ö. 794/1392) ve Ebû Hayyân el-Endelüsî gibi tefsir ilminin tanımında geniş davrananlar ile Zerkânî (ö. 1367/1948), İmam Muhammed Tahir b. Âşûr (ö. 1393/1973) ve İmam Mâturîdî (ö. 333/911) gibi tanımda sınırlı ve dar anlamda tanımlayanlar bulunmaktadır.

Zerkeşî, tefsir tanımını genişleterek şöyle demiştir: “*Tefsir: Peygamberi Muhammed’e (s.a.s.) indirilmiş Allah’ın Kitabı’nın anlaşıldığı, anlamlarının beyânı, ahkâm ve hikmetlerinin çıkarıldığı bir bilimdir. Bu; dil, nahiv, sarf, ilminden, belâgat ilminden, fıkıh usulünden ve kıraatlerden türemiştir. Sebeb-i nüzuller, nâsîh ve mensûhu bilgisine ihtiyaç duyar*” (ez-Zerkeşî, tsz., 1/13). Zerkânî (ö. 471 /1078) ise tefsir kavramı konusunda şöyle diyerek sınırlı tutmuştur: “*Beşer takati oranında Allah’ın muradına delaleti açısından Kur’ân-ı Kerim’in durumlarına işaret eden bir*

ilimdir" (ez-Zarkânî, tsz., 2/3).

Bu iki farklı tanım arasında, tefsir ilminin bir yönünü daha aydınlatan **Lügavî Tefsir** girer. Kur'ân anlamlarının açıklaması olan tanımın birinci kısmı geneldir. Kur'ân, sünnet, sebep-i nüzûl ve diğerleri gibi tefsirdeki bütün beyân kaynaklarını kapsamaktadır. Arap dili ile ilgili aktarılan ikinci kısım ise, Kur'ân'ın tefsirinde bulunan Arap lisanı ile ilgili beyân üslubu olan tefsiri için meydana gelen beyân türünü sınırlayan bir vasıftır. O beyânı Arap dili ile olandır (Tayyâr, 1423, s. 38). Lügat ve Kur'ân arasında bağlantı kuran ilmi ve tefsiriyle yeryüzünü dolduran Ebû Hayyân el-Endelüsî ile her araştırmacının *el-Keşşâf* adlı eserinden aydınlanması gereken Ebü'l-Kâsım ez-Zemahşerî, lügavî müfessirlerinin en önde gelenlerindedir.

"Belâgat, fasih sözün durumun gerektirdiğiyle uyumlu olmasıdır'. Bunun için güzel sözün, kelime ve yöntemlerin, konuşma yerlerine, konularına, konularına ve yazıldığı veya hitap edildiği kişilerin durumuna göre seçerken dikkatli olmakla birlikte doğru, değerli, güçlü, yenilikçi, koordineli ve iyi düzenlenmiş mana konusunda düşünmenin olması gereklidir" (Tayyâr, 1423, s. 8). Belâgat, eski âlimler arasında me'ânî ilmi ve belâgat ilmi olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Daha sonra âlimler, üçüncü bir kısım olan bedî' ilmini eklemişlerdir. Böylece, üç bölümü kapsayacak şekilde günümüze kadar bu tasnif üzerinde kalmıştır. Çalışma kapsamında beyân ilmi ele alınacak ve birkaç örnekle edebi sanatları incelenecektir.

184

Beyân, "Kendisiyle aynı manayı değişik şekillerde zikretme bilinen bir ilimdir" (Kâsım ve Dîb, 2003, s. 139). Yani, manayı bir kere teşbîh ile zikretmek, ikinci defa mecâz ve üçüncüsünde kinâyeye yoluyla zikretmektir. el-Hâşimî, البين'in terim anlamı konusunda şöyle demiştir: "Aynı anlamın birbirinden farklı şekillerde, aynı anlamın zihnî delâletlerinin açıklığında zikredilmesine yarayan ilke ve kaidelerdir. Aynı anlam, delâletinin netliği konusunda farklı yöntemler gerçekleştirilebilir" (el-Hâşimî, tsz., s. 216). İlmu'l-beyânın rükünleri dörttür: Teşbîh, kinâyeye, mecâz ve istiâre. Burada kısaca ele alınacaktır.

3. 1. Teşbîh

Konuşmacının bilgi verme kastı ile bir araçla, bir veya daha fazla özelliği paylaşmayı amaçlayan, iki veya daha fazla şey arasındaki benzerlik akdidir (el-Hâşimî, tsz., s. 219).

Teşbihin Rükünleri: Benzeyen (Müşebbeh), kendisine benzeten (Müşebbehün bih), benzetme yönü (Vech-i şebeh) ve benzetme edatı (Edat-ı teşbih).(el-Hâşimî, tsz., s. 219).

3. 2. İstiâre

Sözcüğün, kendisinden nakledilen anlam ile kullanılan anlam arasındaki benzerlik ilişkisinden dolayı, asıl anlamın iradesinden uzaklaştıran bir karine ile, kelimenin kendisine konulan şeyden başka bir şeyde kullanılmasıdır. İstiâre kısaca sadece bir teşbih olup fakat ondan daha etkileyicidir (el-Hâşimî, tsz., s. 258). Teşbih, muhatabın bilmediği bir konuyu, bildiği başka bir şeyi ona karşı ölçmek için zikrederek açıklığa kavuşturmak için tabiatın gösterdiği ilk yöntemdir. Bu teoriden yola çıkarak sadece kendisine benzetenin zikredildiği konuşmanın bileşenlerinde başka bir teori ortaya çıkmıştır ve bu, istiâre olarak

adlandırılmıştır. İstiâre içeren bu yapılar, teşbih yapılarına göre daha etkileyici olup muhatabın kendisinde daha etkilidir (el-Hâşimî, tsz., s. 258).

İstiârenin Rükünleri Üçtür: Mustaâr minhu (kendisinden istiâre edilen) -bu müşebbehün bih'tir- mustaâr lehu (kendisi için istiâre edilen) -bu müşebbehtir- ve mustaâr -bu da nakledilen lafızdır (el-Hâşimî, tsz., s. 258).

3. 3. Mecâz

Olağan kelimelerin anlamında bir değişiklik içeren tüm belâgatsal yapılardır. Arap belâgatindeki tüm mecâz türleri, bu kelimelerin aslî anlamlarının istenmesi için belirledikleri ifadelerin dışında kullanılması men edilmeyen kinayelerin dışında, bunun kapsamına girer (Kâsım ve Dîb, 2003, s. 184). Belâgat âlimleri, mecâzı şu iki kısma ayırmaktadırlar: Zihinsel Mecâz: İsnatta, yani fiilin veya fiil anlamı olan kelimenin, ona ait olmayana atfedilmesindedir. Buna hükmî mecâz ve isnadî mecâz atf denir ve sadece cümlede olur. Dilsel Mecâz: Sözcükleri, dilsel gerçeklerinden, aralarında bağlantı ve uygunluk olan diğer anlamlara aktarmaktır. Bu mecâz, kendisi için belirlenenden farklı olarak kullanılan cümlede olduğu gibi kelimedede de yer almaktadır.(Atîk, 1982, s. 143).

3. 4. Kinâye

Anlamını kastetmek caiz olmakla birlikte, kendisi için belirlenen anlamından başka bir şey kastedilen sözdür (el-Hâşimî, tsz., s. 286-287). İmam Abdülkâhir el-Cürcânî, bunu tanımlayarak şöyle demiştir: *“Kinâye, konuşanın manalardan bir mana çıkarmak istemesi, dolayısıyla dilde kendisi için konulan kelimeyi zikretmez, ancak varlıkta onun peşinde ve arkasında olan bir manaya gelerek onu işaret eder ve ona delil kılar”* (el-Cenâcî, 1991, s. 129).

Kinâyenin Kısımları:

- Sıfat Kinâye: Kendisiyle aynı sıfatın istendiği sıfattır. Burada sıfattan kastedilen, maddi sıfat değil, eli açıklık, cömertlik, cesaret ve benzeri soyut niteliklerdir.
- Mevsûf Kinâye: Bu, kendisiyle aynı mevsufun istendiği kinayedir. Burada şart, kinayenin kendisi hakkında kinâye edilen kişiye özgü olması ve onu aşmamasıdır.
- Nisbet Kinâye: Bir durumu ispatlamak veya nefyetmek içindir. Başka bir deyişle, kendisiyle sıfatı mevsufa tahsis etme isteğidir (Bkz: Atîk, 1982, s. 212-217).

Bu şekilde, dil ve belâgat konularındaki en önemli noktaları anlaşılmuş olup önemi kavranmıştır. Buradan Bakara suresinde yer alan bazı ayetlerin analitik incelemesine geçilecektir.

4. Bakara Suresi'nden Bazı Ayetlerin Retorięi

Araştırmanın bu kısmında, bazı ayet örneklerinin teşbih, istiâre, mecâz ve kinâye bağlamında incelenmesine yer verilecektir.

4.1. Teşbih

مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْفَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ

"Onların (münafıkların) durumu, (karanlık gecede) bir ateş yakan kimse misalidir. O ateş yanıp da etrafını aydınlattığı anda Allah, hemen onların aydınlığını giderir ve onları karanlıklar içinde bırakır; (artık hiçbir şeyi) görmezler" (Kur'ân: el-Bakara, 17)

Bu ayet hakkında Zemahşerî şunu ifade etmiştir: "Onların misali, ateş yakan kimsenin misali gibidir, ifadesinin manası nedir? Münafıkların misali nedir? Ateş yakan kimsenin misali nedir? Ki arkadaşına benzetilmektedir? diye sorarsan şöyle derim: Mesela, aslan istiâresi, bir durum, bir sıfat, bir hikâye şeklinde yiğitlik içindir. Eğer içinde bir mana ve bir gariplik varsa şöyle denilmiştir: Garip hâlleri, ateşi yakanın durumu gibidir" (ez-Zemahşerî, 1407, s. 1/72). "O'nun metodu, beyân alimlerine göre nasıldır? sözlerinin yöntemi, cesurlara aslanlar, cömertlere denizler demeleri gibidir. Ancak bu sıfatlarda, o ise isimlerdedir. İstiâre ise bütün isim, sıfat ve fiillerde yer almıştır. Aslanı gördüm, hayra sağır olanla karşılaştım, İslam parladı, hak aydınlatıyor. Ayette kinâye istiâre denir mi? onda ihtilaf vardır; muhakkikler buna istiâre değil belîğ teşbih demişlerdir. Çünkü kendisi için istiâre edilen zikredilmiştir. Onlar da münafıklardır. İstiâre ise durumun delaleti ve sözün mahiyeti olmasa, kendisinden nakledilen ve kendisine naklolanın istenmesine elverişli olması için, ancak müsteâr lehu'nun zikri ortadan kalktığında ve söz ondan halî kılındığında olur", (ez-Zemahşerî, 1407, s. 76-77). "Münafığın hâlinde aydınlık nerede? O, daima küfür karanlığında şaşkın, kafası karışık olandan başka bir şey mi? Burada kastedilen, dillerinde dolaşan sözden az bir fayda ile aydınlandıkları şeydir ve bu kelimenin nuruyla aydınlanmalarının arkasında, onları Allah'ın hiddetinin karanlığına ve Allah'ın ebedî gazabının karanlığına atan münafıklık karanlığı vardır. Allah'ın, ateş yakanın nurunu ortadan kaldırmasını, Allah'ın onların sırlarını, müminler arasında açığa çıktıklarını ve münafıklıkla vasıflandırıldıklarını bilmesine benzetmek mümkündür." (ez-Zemahşerî, 1407, s. 1/75). Yukarıdaki açıklamalar incelendiğinde münafıkların halinin, karanlık bir durumda olduğu öne çıkmaktadır. Aydınlık, onlara uzak ve daima kafaları karışıktır. Söyledikleri sözlerle sadece kısa bir süreliğine aydınlandıkları düşünülebilir, ancak aslında Allah'ın gazabının ve karanlığının içinde bulunan bir durumdur. Münafıkların gizli sırları, müminler arasında ortaya çıkarak tanınır ve bu durum, Allah'ın onların yalancılıklarını ve ikiyüzlülüklerini görmesiyle benzetilebilir.

Ebû Hayyân, aşağıdaki belirtildiği gibi ateş yakanla münafık arasındaki ortak noktalardan bahsetmiş ve şu yönleri zikretmişlerdir: Birincisi, ateşi tutuşturan, onunla zararı defetmektedir, ateşi söndüğünde zarar ona ulaşır. Kanını İslamla koruyan ve küfürle helal kılan münafık da böyledir. İkincisi, onunla hidayete erer, sönmesi durumunda sapıtır. Münafık da İslâma hidayet olur, münafıklığın farkına varılması hâlinde İslâm nuru onu terk edip inançsızlığından karanlığa döner. Üçüncüsü, ona odun vermezse nuru gider, münafık da imanı devam etmezse imanı gider. Dördüncüsü, onun nuru ile aydınlanan kimse, kendi tarafından değil, başkaları tarafından aydınlatılır. Öyleyse ateş sönerse karanlıkta kalır. Kalbiyle inanmadığı hâlde diliyle ikrarda bulunan münafık, imanının nuru ödünç alınmış gibidir. Beşincisi, Allah, onların Müslümanlara yaklaşmalarını ışığa, müşriklerin gidişine

benzetir. (el-Endelüsî, 1420, s. 124).

Temsilî teşbihde hakikat, ondaki benzerlik yönü, çokluktan çıkarılmış bir şekildir. Yani, münafıkların durumu, münafıklık ve küfür olarak gizlediklerine aykırı olanı izhar etmeleri; aydınlanmak için ateş yakan, sonra söndüğünden hiçbir şey görmeyenin durumuna benzetmiştir. Burada bir hikayeyi başka bir hikaye ile teşbih bulunmaktadır. Kastedilen, ateşi yakan şahsa değil, topluluk veya birey olarak genel anlamda ateşi tutuşturana benzetmedir. Teşbihin şeklini zikretmenin hedefi, onlar ile ateşi yakan arasında benzerlik yönünü izhar etmektedir.

4. 2. İstiâre

خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

"Allah, onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir; gözlerinin üzerinde perdeler vardır. Büyük azap onlar içindir" (Kur'ân: el-Bakara, 7)

Mühür ve saklamak kavramları, derin bir manevi anlam taşır. Allah'ın kalpleri mühürlemesi, manevi sağlamlığın ve gerçeği anlamamanın önündeki engelleri simgeler. Kulakları mühürlenmiş olanlar, hakikati işitmekten uzaklaştırılmışlardır. Gözleri perdelenenler ise gerçeği görmekten mahrum bırakılmışlardır. Bu durum, insanların ruhsal algılarını ve anlama kapasitelerini etkileyen bir perdeleme ve mühürleme işlemidir. Ayette ifade edilen bu haller, insanların kendi tercihleri ve davranışları sonucunda Allah'ın hakikati kendilerinden gizlemesine işaret eder. Bu mühür ve perdeler, insanların içsel durumlarına bağlı olarak, gerçeği anlamaktan uzaklaşmalarına ve dolayısıyla büyük bir azapla karşılaşmalarına sebep olur. Mühür ve saklamak, birbirine yakın anlamlar taşıyan iki kelime grubudur. Bir şeyi mühürleyerek güvence altına almak, ona ulaşılmaması ve görülmemesi için onu saklamak ve örtmek anlamına gelir. الغشاة kelimesi, örtmek anlamında kullanılan bir fiil olan فعالة vezniyle türetilmiştir ve örtmek anlamına gelir. Bu yapısı, bir şeyi kapsamak için kullanıldığı gibi, örneğin العصابة والعمامة gibi bir şeyi sarmak ya da sarf etmek içindir.

Kalplerin ve kulakların mühürlenmesi ile gözlerin örtülmesi, hakikatin mühürlenemeyeceği veya örtülemeyeceği anlamına gelir. Bu ifade daha çok mecâz anlam içerir ve her iki türü de mümkündür. Bu ifadeler, bir tür sembolizmin ifadesidir. Kalplerin mühürlenmesi, gerçeğe yüz çevirip inanmamak ve kibirlenmekten kaynaklanır. Kulaklar, sanki mühürle kapatılmış gibi gerçeği duymaktan kaçınır. Sade göz ise ibret almak ve gerçeği görmek isteyenler için Allah'ın ayetlerini ve delillerini göremez ve gösteremezler. Sanki üzeri örtülmüş ve engellenmiş gibi, bu sayede anlayışlarına ve görüşlerine perde çekilmiştir.

Temsile gelince, mükellef kıldıkları ve yaratıldıkları dinî amaçlarla faydalanmadıkları, aralarında bir örtü ile mühürle onlardan faydalanma arasında bir engel olan eşyalarla örnek verilmiştir (ez-Zemahşerî, 1407, s. 1/48). Mührü kalplere basmak, temsili bir istiâredir, çünkü haktan yüz çevirmeleri şeklindeki hâllerini, kalplerinin durumunu, Allah'ın mühürlediği kalplerin durumuna benzetmiştir. Hayvanların kalpleri gibi idrakten halî o الأعتامın kalpleri gibi veya hayvanların kendilerinin kalpleri veyahut bir şey idrak

etmeme şeklinde Allah'ın mühürlemeyi takdir ettiği kalplerin durumuna benzetmiştir (ez-Zemahşerî, 1407, s. 1/51).

Ebû Hayyân da kitabında bu hususta şunları dile getirmiştir: "Allah mühürledi" sözünün zahirî manası, haktan hiçbir şeyi kabul etmedikleri ve ondan yüz çevirmeleri nedeniyle onu anlamadıkları için kalpleri mühürlemesi Yüce Allah'tan bir ihbar olmasıdır. Yani elle tutulur ve akledilir şeyi ödünç almış veya kalbi, içindekileri korumak ve başkalarının girmesine engel olmak için üzeri mühürlenmiş bir kapla örnek vermiştir. Birincisi, istiâre mecazıdır. İkincisi, temsil mecazıdır. Daha öncekilerden, mührün gerçek olduğu ve kalbin birleşmesi ve daralması olduğu bildirilmiştir (Bkz: el-Endelüsî, 1420 ,s. 180-84).

Burada temsilî istiâre bulunmaktadır. Parmakları sarıp kapatan yüzüğün bir sıfatı olan veya belirli bir tabak için sağlam bir örtü ya da belirli bir şeyi ifade eden bir işaret olan mühür, inanmaktan kaçınan ve ikazın kendilerine fayda vermediği kâfirlerin kalpleri için istiâre edilmiştir. Ebû Hayyân ile Zemahşerî arasında ayetin tefsirinde belâgatsal şekli göstermesi bakımından uyum bulunmaktadır. Allah kullarına zulmetmekten münezzektir. Ebû Hayyân'ın başka bir görüşü bulunmaktadır. Zemahşerî'nin fiili Allah'tan başkasına atfetmesine karşı çıkmıştır çünkü ona göre Allah her şeyin yaratıcısıdır.

4. 3. Mecâz

"Fakat bu alışverişleri bir yarar sağlamamıştır"(Kur'ân: el-Bakara, 16)

Bu ayet, münafıkların içsel ikiyüzlülüğünü ve samimiyetsiz ticaretlerini anlatırken kullanılan ifadelerin, maddi bir alışverişin ötesinde derin bir anlam taşıdığını vurgular. Allah'ın, münafıkları kâr etmeyen bir ticaret yapmakla suçlaması, onların samimiyetsizliği ve içsel çelişkilerine işaret eder. Ticaret, burada münafıkların amel ve davranışlarına atıfta bulunan bir metafor olarak kullanılır. Ayet, onların sahte davranışlarının ve inkârlarının, gerçek bir kâr elde etmelerini engellediğini ifade eder. Dolayısıyla, münafıkların yaşamları ve tutumları, maddi bir ticaretin ötesinde manevi bir anlam taşır ve bu anlam, onların düşmanca tavrını ve samimiyetsizliğini vurgular.

Onların ticaret konusunda kârın olumsuzlanmasını isnat etmek de aklî bir mecâzdır çünkü münafıklar kâr etmeyenlerdir ve kârı ticarete mal etmek bir mecâzdır. Kazanan da kaybeden de ticaret değil, tüccardır. Sapıklığı ve hidâyeti bir satın alma ve bedel olarak gösterdiğinde, "Onların ticareti kâr etmedi" diyerek bu bedî' mecâzı seçilmiştir. Bu da mecâzın seçilmesi kabilindedir. O da gerçeklik biçiminde göstererek gerçeğin bazı özellikleri ile hükmetmektedir (el-Endelüsî, 1420, s. 1/119). Zemahşerî mecâz hakkında şöyle demiştir: Ticaret, kâr elde etmek için alıp satan tüccarın işidir. تجاراتهم kelimesi olarak yani çoğul okumuştur. Sahiplerine ait olduğu hâlde zarar ticarete nasıl atfedildi? dersin bu mecâzî isnaddır. O da eylemi, aslında sahip olduğu bir şeye atfetmektir, derim (ez-Zemahşerî, 1407, s. 1/70).

Onların ticaretinden kazanç sağlamamak da aklî bir mecâzdır. Kazanmayanlar

münafıklar olduğuna göre bu ayette, isnadın iki rüknünde dilsel bir mecâz içerdiği görülmektedir.

4. 4. Kinâye

فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ

"Kalplerinde bir maraz vardır da Allah marazlarını artırmıştır ve yalancılık ettikleri için bunlara elîm bir azap vardır" (Kur'ân: el-Bakara,2/10)

Bu ayette ifade edilen maraz demekki insanların kötü niyetlerinden vazgeçmemesi ve inançlarından sapmaları nedeniyle Allah'ın bir tür cezalandırma olarak kalplerine marazı artırmasını simgeler. Burada onunla amaçlanan, kalplerindeki kötü inanç ve küfür, kin, haset ve nefrettir. (ez-Zemahşerî, 1407, s. 1/59). Hastalık bozulmadır, denilmiştir (el-Endelüsî, 1420, s. 1/87). Hakiki olarak bozulma, zulmet, zayıflık ve acı olan murat edilen bu hastalığın kalplerinde hakikaten var olması da muhtemeldir. Kalplerinde bunu var etmesinin sebebi de Resulullah (s.a.s.) ve tabilerinin ilerlemesi, İslamın yayılması ve ona inananların zaferidir. Bununla mecâzın murat edilmiş olması da muhtemeldir. Böylece kalbe gelen şüphe konusunda okullanmış olmaktadır. İbn Abbâs, şöyle demiştir: "Abdullah b. Ubey b. Selûl'de olduğu gibi haset ve kin için kullanmıştır. Veyahut Allah'ın dininin muzaffer olup diğer dinlerin üzerine çıkarmasını görmelerinden ötürü onlardaki zayıflık ve gevşeklikten ötürü burada hastalığı kalpte zikretmiştir. Bu da küfür sıfatına dair bir kinayedir" (el-Endelüsî, 1420, s. 1/95).

Bu ayette, sıfat bağlamındaki kinâye bulunmaktadır. Hastalık burada, küfür ve kötü inanç konusunda bir kinayedir. Zira küfür ve imanın yeri kalptir. Şunlar idafe edilir: Şöyle şöyle yüreğime düştü. Böylece burada her iki âlimde de küfür manasının tefsiri birbirine uymuştur.

Sonuç

Dil, hayatın ruhudur ve yaratıcısının özünü ortaya çıkarır. Zira mühendisler, bir mimari yapıyı inşa etmeye başladıklarında bir mühendislik planıyla başlayıp inşaat ile devam ederler. Ancak burada, Büyük Yaratıcı'nın inşa ettiği bir yapının önünde durulmaktadır. Allah, âlimlere güzelliğinin sonu olmayan belâgatsal imgelerden gösterebildiklerini göstermeleri ve bu güzel binaya yükselmeleri için göz ve parlak basiret vermiştir. Aslında Kur'ân'da yer alan konuşmanın güzelliği, vardığı bilgi derecesi ne olursa olsun kimse tarafından anlaşılmaz, ancak yaklaşık olarak anlaşılır. Allah (c.c.), Mukaddes Kitabı'nda şöyle buyurmuştur: "Rahmân Kur'ân-ı öğretti. İnsanı yarattı. Ona beyanı (düşünüp ifade etmeyi) öğretti." (Rahman 1-4)'. Bu itibarla Kur'ân-ı Kerim; Arap dilini kapsayan, şerefli, doğruluk ve beyânla karakterize ederek dillerden üstün kılan ve dünya dillerinde olmayan bir ruh verendir. Kur'ân-ı Kerim'de bir kelimeye eklenmiş tek harfin, istinbatta bulunan birinin veya bir düşünürün aklına gelmeyen anlamlar taşıyan bir hâle geldiği görülmektedir. Zemahşerî ve Ebû Hayyân, Kur'ân-ı Kerim denizinde, dilin beyanının içerdiği inci ve hazinelerden birkaçını çıkararak iki dalgıç olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Daha sonra diğer

dalgıçlar, onların idrak edemediği birçok şeyi çıkaracaklardır. Bu çalışmada iki âlimin eserleri incelenmiştir. Arap dili ve Kur'ân-ı Kerim ilimleri üzerine çalışılması sayesinde, dil ve tefsir ilmini lugavî tefsir ilmi aracılığıyla ilişkilendirilmiş ve dil âlimlerinin Kur'ân'ın tefsiri üzerinde açık bir etkisi olduğu ve bir kısmının din ilimleri ile dil ilimlerini bir araya getirdiği görülmüştür. Ebû Hayyân el-Endelusî ve Ebû'l-Kâsım ez-Zemahşerî bunların en önde gelenlerindedir. belâgatın, Kur'ân-ı Kerim'in tefsirinde açık bir etkisi bulunmaktadır. Müfessirler, Kur'ân ayetlerindeki yapıların güzelliğinin boyutunu göstermek için belâgat ilimlerini kullanmışlardır.

Ebû Hayyân el-Endelusî'nin Kur'ân-ı Kerim'in lugavî araştırmacısı ve müfessiri olduğu, dilin tefsirle ne ölçüde ilişkili olduğunu açıklığa kavuşturmak için belirli bir yaklaşım benimsediği, seleflerin görüşünü ortaya çıkardığı ve fıkıh âlimlerinin görüşlerini fıkıh kaideleriyle serdetmesinin yanı sıra ayetin manasını net bir şekilde göstermek için seleflerden dil âlimlerinin görüşlerini de ileri sürdüğü görülmüştür. Bunlardan bir kısmını destekleyip diğerlerinin sözlerini düzeltmiş veya hariç tutmuştur. Son olarak da bazı ayetlerin tefsirinde kendi lugavî görüşü ile tefsiri zenginleştirmektedir. Zemahşerî'nin din âlimi olmasının yanı sıra dil âlimi olduğu tefsir alanında Ebû Hayyân el-Endelusî'ye çok yakın olduğu görülmüştür. Ebû Hayyân el-Endelusî'nin tefsirinin lugavî ve belâgî tefsirinde çoğu zaman mutabıktır. Mutezilî görüşün, onun kitabından çalışmaya alınan ayetlerin tefsirini etkilemediği görülmüştür.

Ebû Hayyân el-Endelusî'nin Kur'ân-ı Kerim'in lugavî tefsirinde çok net bir tesiri olduğu, dolayısıyla tefsirlerinin nahiv ve sarfa ait bilgilerle dolu olduğu görülmüştür. Kıraat ilmine ve kelimelerin tefsirinde lügat yönüne çok önem vermesi, tefsirini kendisinden sonraki dil âlimleri ve müfessirler için önemli bir başvuru kaynağı hâline getirmiştir.

Kaynakça

- Kur'ân-ı Kerîm meâli. çev. Hayrettin K. ve Ali Ö. (2002). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4. Basım.
- Abdussemî, İ. (2006). *et-Tefsîr fî usûli ve ittîcâhâtî't-tefsîr*. İskenderiyye: Dâru'l-Îmân.
- Abdulcevâd, A. (tsz), *Medhalunilâ't-tefsîr ve ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Beyânî'l-Arabî.
- Atîk, A. (1982). *İlmu'l-beyân*, Beyrut: Dâru'n-Nahdatî'l-Arabiyye Basım Yayın ve Dağıtım.
- Cenâcî, H. (1991). *Delâilu'l-i'câz Beyne Ebî Saîd es-Serefânî ve'l-Curcânî*, Kahire: Dâru't-Tibâ'atî'l-Muhammediyye.
- Cerrahoğlu, İ. (1983). "Zemahşeri ve tefsiri". *Diyanet Dergisi*. 19(1), 60 Ocak.
- Cum'a, İ. (2003). *Silsiletu't-turâsi'l-Arabî'l-İslâmî*. el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 2. Basım.
- Endelüsî, E. H. (1999). *el-Bahru'l-muhîr fî't-tefsîr*, (Thk: Sidkî Muhammed Cemîl), Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Eskalanî, İ. H. (1972). *ed-Duraru'l-kâmine fî a'yânî'l-mi'eti'-sâmine*, (Thk: Muhammed Abdulmuîd Dân), Hindistan: Meclisu Dâiretii'l-Ma'ârifî'l-Usmâniyye, Saaydarâbâd, 2. Basım.
- Hanbelî, b. İ. (1986). *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, (Thk: Mahmûd el-Arnâvût), Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr.
- Hasan, M. A. (2000). "el-Menâr fî ulûmi'l-Kur'ân ma'a medhalin fî usûli't-tefsîr ve masâdirihî", Beyrut: Muessetu'r-Risâle.
- Hâşimî, A. (tsz), *Cevâhiru'l-belâgah fî'l-ma'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*, (Thk: Yûsuf es-Sumeylî), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye.
- Hicâzî, M. F. (tsz,) *İlmu'l-lugati'l-Arabiyye*. Dâru Garîb li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî'.
- İbn Cinnî, E. O (tsz), *el-Hasâis*. el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, 4. Basım.
- İbn Hallikân, Ş. (tsz), *Vefeyatu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*, (Thk: İhsân Abbâs), Beyrut: Dâru Sadir.
- İbnu'l-Mulakkin, S. (1990). *Muhtasaru istidrâki'l-Hâfiz ez-Zehbî alâ Mustedraki Ebî Abdillâh el-Hâkim*, (Thk: Abdullah b. Hamed el-Lihaydân - Sa'd b. Abdillâh b. Abdilazîz Âl Humeyd), Riyadd: Dâru'l-Âsime.
- Kâsım, M. A. ve Dîb, M. (2003). *Ulûmu'l-belâgah "el-bedî' ve'l-beyân ve'l-ma'nâî"*. Lübnan, Trablus: el-Muessesetu'l-Haadîse li'l-Kitâb.
- Kıftî, C. (1982) *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, (Thk: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî.
- Lyons, J. (tsz), *el-Lugatu ve ilmu'l-luga*. Dâru'n-Nahdatî'l-Arabiyye.
- Mabed, M. (2005). *Nefehâtun min ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2. Basım.
- Mahmûd, M. (2000). *Menâhici'l-mufessirîn*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Misrî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lubnânî.
- Safadî, S. (1998). *A'yânu'l-asr ve a'vânu'n-nasr*, (Thk: Alî Ebû Zeyd vd.), Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir.
- Safadî, S. (2000). *el-Vafî bi'l-vefeyât*, (Thk: Ahmed el-Arnâvût ve Turkî Mustafâ), Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs.
- Tayyâr, M. (2002). *et-Tefsîri'l-lugavî li'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Dâr İbnu'l-Cevzî, 2. Basım.
- Yüce, N. (1993). "Zemahşeri hayatı ve eserleri". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 26(1), 291.
- Zarkânî, A. (tsz), *Minhâlu'l-urfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Ortakları Maktbaası, 3. Basım.

Zehebî, Ő. (1985). *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, (Thk: Őeyh Őuayb el-Arnâvût vd.), Muessetu'r-Risâle, 3. Basım.

Zemahşeri, E. (1986). *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidi't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-kitap el-arabi, 3. Basım.

Zerkeşî, B.(tsz), *el-Burhânu fi ulûmi'l-Kur'ân*, (Thk: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye.

Zirikî, M. (2002). *el-A'lâm*. 8 cilt. Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım.